

University of Groningen

Berichten over de Holocaust

Wijfjes, Huub

Published in:
Tijdschrift voor Geschiedenis

DOI:
[10.5117/TvG2022.2/3.006.WIJF](https://doi.org/10.5117/TvG2022.2/3.006.WIJF)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2022

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Wijfjes, H. (2022). Berichten over de Holocaust: De mediaoorlogen rond Joden, 1940-1945. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 135(2/3), 283-308. <https://doi.org/10.5117/TvG2022.2/3.006.WIJF>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Berichten over de Holocaust

De mediaoorlogen rond Joden, 1940-1945

Huub Wijfjes

Abstract

Reporting the Holocaust. The media wars around Jews, 1940-1945

This article focuses on the ways in which Dutch media presented the persecution of Jews during the Second World War. Considering both allied and German propaganda, it offers a combined quantitative and qualitative analysis of newspapers and radio. It shows that the Holocaust was presented in the traditional, detached, and unemotional manner common to journalistic discourse on the aims and causes of the war. The German-controlled media repeated national socialist stereotypes of Jews as war mongers, bolshevists, and a threat to civilization. Allied narratives stressed the need to destroy national socialism and restore peace in Europe. Where in the German narrative till 1942 Jews got a special position, in the allied narrative especially after 1942 Jews were denied a special position. In allied media the genocide was modestly described in a mostly factual and unemotional manner. The phenomenon that in current historiography is called 'the Holocaust' was 'buried in time' and can be seen as an example of the mediatisation of reality.

Keywords: Holocaust, media history, propaganda, Jews, Second World War

Over het lot van de Europese Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog is onvoorstelbaar veel geschreven. Dat heeft ongetwijfeld te maken met de ongekennde omvang van wat korthedshalve wel de Holocaust wordt genoemd. Toch is de aandacht voor die genocidale massamoord niet altijd groot geweest. De verwoording van het leed kent een ontwikkeling in het historisch onderzoek en in het openbare debat. In de Nederlandse historiografie en de herdenkingscultuur is er pas sinds de jaren vijftig bescheiden aandacht voor Jodenvervolging. Het dominante narratief over de Tweede Wereldoorlog was toen gebaseerd op onderdrukking, verzet, collaboratie en bevrijding. Saillant is dat het

eerste monument dat aan dat thema werd gewijd het monument was dat de Joodse gemeenschap in 1951 oprichtte om 'erkentelijkheid' uit te spreken aan de Amsterdammers voor de steun aan Joden in de oorlog. Groot is het contrast met het in 2022 geopende Nationaal Holocaust Namenmonument, waarin ieder van de meer dan 102.000 slachtoffers letterlijk zijn of haar naam terugkrijgt.¹ Dit monument past in de internationale

¹ Wim de Wagt, *Vijfhonderd namen. De Holocaust en de pijn van de herinnering* (Amsterdam 2021). Over de veranderende herinneringscultuur: Frank van Vree en Rob van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009); Rob van Ginkel, *Rondom de*

ontwikkeling sinds de jaren zeventig om de enorme reikwijdte van de massamoord op Europese Joden veel meer een persoonlijk gezicht te geven. Ook burgers worden daarbij persoonlijk aangesproken. Monumenten als dat in Amsterdam doen nadenken over de vraag of de ramp niet voorkomen had kunnen worden en of medemenselijkheid niet te lang heeft ontbroken.

Media spelen een belangrijke rol in deze kentering van dit grote narratief over de Holocaust. Alleen al het gebruik van de term 'Holocaust' (dat oorspronkelijk 'brandoffer voor een godheid' betekent) is eenduidig terug te voeren op media. Sinds de Amerikaanse televisieserie *Holocaust* (CBS 1978) een wereldwijd kijkcijferkanon werd, is dat woord vrijwel synoniem geworden voor wat tot die tijd doorgaans 'Jodenvervolging' heette. De Amerikaanse historica Deborah Lipstadt noemt dat 'finding a name to define a horror'.² Zoals figuur 1 toont, werd de term 'Jodenvervolging' door Nederlandse kranten veel gebruikt bij het beschrijven van de grote nieuwsgebeurtenissen rond de nationaalsocialistische politiek ten aanzien van Joden hebben gevormd: de machtsovername door de NSDAP na januari 1933, de Neurenberger rassenwetten in het najaar van 1935 en de Reichskristallnacht van november 1938. Tijdens de oorlog valt het woord 'Jodenvervolging' nauwelijks, mede omdat de Duitse bezetter de gelijkgeschakelde pers verboden had het woord te gebruiken. In de naoorlogse jaren is een opleving te zien na het Eichmann-proces in 1961, de uitzending en herhaling van de meerdelige televisieserie *De Bezetting* tussen 1960 en 1968 en de publicatie van het tweedelige boek *Ondergang* van Jacques Presser in 1965.³

stille. Herdenkingscultuur in Nederland (Amsterdam 2011).

² Deborah E. Lipstadt, *Holocaust. An American Understanding* (New Brunswick 2016) 6-45.

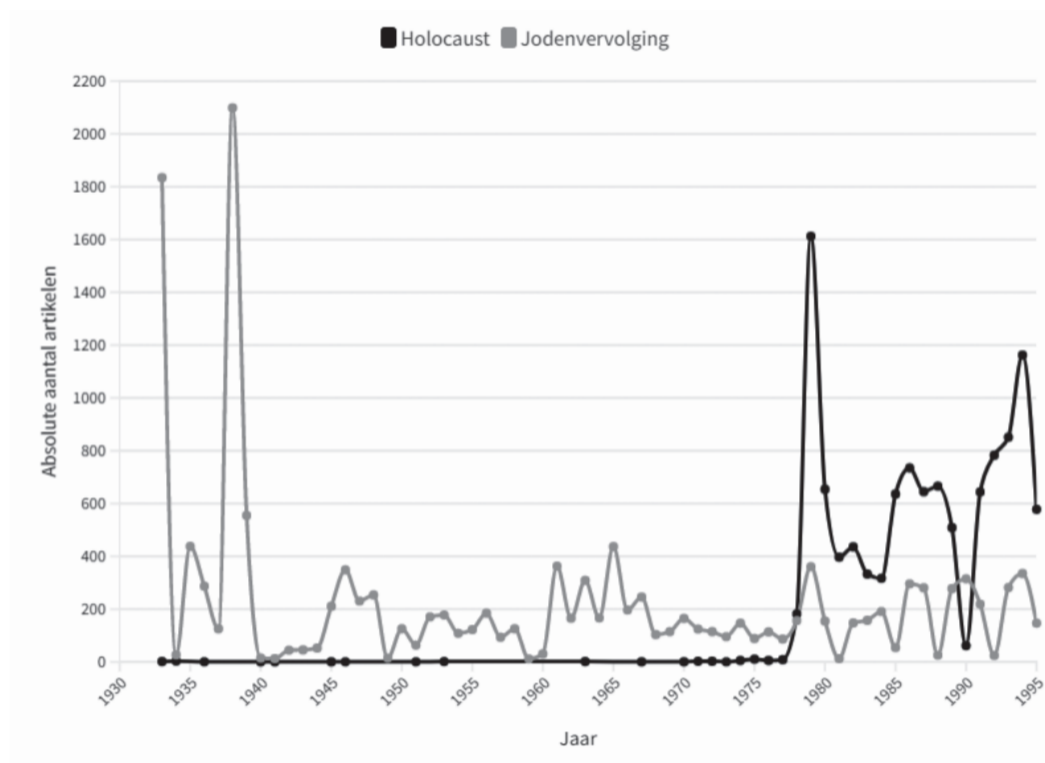
³ J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945. Deel 1 en 2* (Den Haag

Het gebruik van het metaforische dramawoord 'Holocaust' is deel van het proces dat in de inleiding van dit themanummer als 'mediatisering' is gekarakteriseerd. Kort gezegd verwijst dat begrip naar een groeiende rol van mediagebonden gedragingen en vormopvattingen in praktijken zoals de politiek, de cultuur en ook de geschiedwetenschap. In dit artikel is de meest relevante mediaomgeving de journalistiek in kranten, tijdschriften en radio. De centrale vragen zijn: Hoe is de media-aandacht voor de Jodenvervolging tussen met name 1940 en 1945 te typeren en te verklaren in het licht van de journalistieke cultuur van die periode en in hoeverre hebben de oorlogsomstandigheden en de propaganda-inspanningen die aandacht mede bepaald. Het zijn vragen naar de aard van de media-aandacht tijdens de oorlog, maar om de specificiteit van deze aandacht juist te kunnen beoordelen is het noodzakelijk om af en toe ook trends in de berichtgeving over Jodenvervolging in de vooroorlogse en naoorlogse pers erbij te betrekken.

Een ander denkraam: op zoek naar schuldigen en omstanders

Dit onderzoek naar de contemporaine media-aandacht voor de Jodenvervolging in Nederland draagt bij aan de algemene historiografie over de aard en betekenis van die vervolging. In de internationale historiografie ziet men een perspectiefverschuiving sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw. Waar het accent daarvoor lag op de veroorzakers van alle oorlogsellende (waarvan Jodenvervolging een onderdeel was) en hun collaborateurs, gaan onderzoekers sinds de

1965); Chris Vos, *Televisie en Bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Hilversum 1995).



Figuur 1: De woorden 'Jodenvervolging' en 'Holocaust' in Nederlandse krantencollectie Delpher 1932-1995, absolute aantallen.

CLARIAH Media Suite

jaren zestig op zoek naar een verklaring voor het complexe, het onverklaarbare en het onvoorstelbare van de genocide op Joden. In kort bestek kan men zeggen dat er een *Historikerstreit* is ontstaan tussen de intentionalisten, die benadrukken dat de 'Endlösung der Judenfrage' voortkwam uit een door Hitler en consorten van begin af aan geplande en ideologisch bepaalde uitroeiingstactiek, en de functionalisten (of structuralisten), die menen 'dat het plan om de Joden uit te roeien geleidelijk vorm kreeg, nadat allerlei andere maatregelen om Duitsland "Judenfrei" te maken hadden gefaald of onuitvoerbaar waren gebleken'. Volgens de laatsten is het vooral een complex van ideologische en praktische factoren dat

aan de *Endlösung* ten grondslag ligt.⁴ In de jaren dertig was in nationaalsocialistisch Duitsland al een ideologisch gefundeerde haat tegen Joden gegroeid. Dat gedachtengoed radicaliseerde door de strijd tegen het

4 G. Van den Berghe, *De uitbuiting van de Holocaust* (Antwerpen 1990) 28-30. Een overzicht van het debat in: Lucy Dawidowicz, *The Holocaust and the Historians* (Cambridge MA 1981) en: Philippe Burrin, *Het ontstaan van een volkerenmoord. Hitler en de Joden* (Amsterdam 1991); Ulrich Herbert, *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945. Neue Forschungen und Kontroversen* (Frankfurt am Main 2001) 7; Ch.W. Sydnor jr., 'Executive instinct. Reinhard Heydrich and the planning for the Final Solution', in: M. Berenbaum en A.J. Peck eds., *The Holocaust and history. The known, the unknown, the disputed and the re-examined* (Washington etc. 1998) 164.

westerse liberalisme aan de ene kant en het Sovjet-communisme aan de andere tot het gewelddadige ‘verlossingsantisemitisme’.⁵

Vanaf 1938 verwezen Hitler en Goebbels in al hun publieke uitspraken naar het door Joden beheerste Westen en het door Joden bedachte bolsjewisme. De Duitsers zouden de oorlog niet gezocht hebben, maar ertoe gedwongen zijn omdat Joden de geheime intentie zouden hebben om het Duitse volk van de aardbodem weg te vagen. De politiek ter isolering van de Joden en het ontnemen van hun burgerrechten, was daarbij niet afdoende.⁶ De SS kreeg achter de fronten in de Sovjet-Unie sinds juni 1941 dermate veel invloed dat haar radicale oplossing voor de ‘*Judenfrage*’ de overhand kreeg. Bij de Wannsee-conferentie van 20 januari 1942 had SS-*Obergruppenführer* Reinhard Heydrich minder dan twee uur nodig om van de meest betrokken ministeries en organisaties medewerking te krijgen voor de zorgvuldig uitgewerkte plannen om alle elf miljoen Europese Joden te doden.⁷

In Duitsland stellen historici sinds de jaren tachtig de vraag wat ‘gewone’ Duitsers nu eigenlijk wisten van de massamoord op de Joden. Onderzoek in tijdsdocumenten zoals kranten, tijdschriften, film en radio wees uit dat alle Duitsers door de nationaalsocialistische propaganda in de jaren dertig zeer goed op de hoogte moeten zijn geweest van heftige anti-Joodse maatregelen.⁸ Tijdens de

oorlog spraken nazikopstukken zoals Hitler, Goebbels en Ley in hun openbare toespraken direct over de massale moord op Joden als een belangrijk onderdeel van het winnen van de oorlog. Het dominante verhaal van de nationaalsocialistische en gelijkgeschakelde pers was dat de Joden met hun kapitaal en invloed op geallieerde elites in westerse landen en hun greep op het bolsjewisme in de Sovjet-Unie erop uit waren om het Duitse volk en de Duitse waarden te vernietigen. De door Goebbels’ propagandaministerie gestuurde media schetsten een beeld van een noodzakelijke zelfverdedigingsoorlog met de moord op Joden als een logische stap daarin.⁹ De grote lijnen van ‘de vernietiging’ van Joden en het Jodendom werden dus door nazikopstukken in het openbaar gepropageerd, zonder dat zij in detail traden over de exacte uitvoering van die taak en ze de mogelijkheid van concentratie van Joden in verafgelegen gebieden openhielden.

In Nederland gaat de moderne historiografie over de Holocaust vooral in op de oorzaken ervan en heerst er een moreel geladen debat over ‘schuldige omstanders’. In navolging van de Amerikaanse historicus Daniel Goldhagen, die in 1996 poneerde dat alle Duitsers schuld aan de Holocaust dragen omdat het destructieve antisemitisme voor niemand onbekend moet zijn geweest, stelden in Nederland sommigen de vraag of ook de Nederlanders niet meer hadden kunnen doen om de deportaties naar de

5 Saul Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung. Das Dritte Reich und die Juden, 1939-1945* (München 2006) 14-20; D. Pohl, *Holocaust. Die Ursachen – das Geschehen – die Folgen* (Freiburg etc. 2000).

6 Götz Aly, ‘Judenumsiedlung’. Überlegungen zur politischen Vorgeschichte des Holocaust’, in: Herbert, *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik*, 67-97.

7 Peter Longerich ed., *Die Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust, 1941-1945* (München en Zürich 1990); David Cesarani, *Eichmann. De definitieve biografie*, (Amsterdam 2004).

8 David Bankier, *Die öffentliche Meinung im Hitler-Staat. Die ‚Endlösung‘ und die Deutschen* (Berlin 1995); Frank Bajohr en Dieter Pohl, *Der Holocaust als offenes*

Geheimnis. Die Deutschen, die NS-Führung und die Alliierten (München 2006); Peter Longerich, ‘*Davon haben wir nichts gewusst!*’ *Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933-1945* (München 2006); Bernward Dörner, *Die Deutschen und der Holocaust. Was niemand wissen wollte, aber jeder wissen konnte* (Berlin 2007); Ian Kershaw, *Hitler, the Germans, and the Final Solution. Part II: Popular Opinion and the Jews in Nazi Germany* (New Haven 2008).

9 Jeffrey Herf, *The Jewish Enemy. Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust* (Cambridge MA 2008).

vernietigingskampen te voorkomen.¹⁰ In 2006 betoogde Ies Vuijsje dat er genoeg kennis over een georganiseerde massamoord op Joden beschikbaar was, zowel in Nederland als in Londen. Een historicus zoals Loe de Jong, die in de oorlogsjaren een belangrijke rol speelde bij Radio Oranje, zou volgens Vuijsje net zoals andere autoriteiten deze kennis van de vernietiging van Joden moedwillig hebben verzwegen; zij wilden de waarheid gewoonweg niet weten.¹¹

Tegen deze visie maakte de historicus Bart van der Boom bezwaar op grond van zeer uitvoerig onderzoek in 164 oorlogsdagboeken.¹² Op basis van die egodocumenten reconstrueerde hij 'de stemming en kennis ten aanzien van de Holocaust en de gevolgen daarvan voor het gedrag van de tijdgenoten'. Hij concludeerde dat er voldoende aanwijzingen waren dat de Joden een afschuwelijk lot vol geweld, mishandeling en slavenarbeid te wachten stond, maar dat de aanwijzingen over systematische moord (door vergassing of anderszins) met onmacht en ongeloof werden gezien; het ging ieder voorstellingsvermogen te boven. Het onderzoek van Van der Boom lokte een stroom van zeer kritische en vooral moreel veroordelende reacties uit.¹³ Volgens de historici Evelien Gans en Remco Ensel sloeg Van der Boom de plank volledig mis. Zijn boek paste volgens hen in 'een trend van nivelleren, van bestaande verschillen verkleinen in positie, gevoelens en motieven

tussen daders, omstanders en slachtoffers.¹⁴ Door de onwetendheid en machteloosheid van de omstanders vast te stellen, zou Van der Boom hen vrijpleiten van elke schuld of verantwoordelijkheid.

Wat in dit soort historische debatten aan het licht kwam, was vooral de onoverbrugbare kloof tussen feitelijke, op zorgvuldige bronnenanalyse gebaseerde vormen van geschiedschrijving en geschiedverhalen die zich baseren op morele oordelen. Dat benadrukte Van der Boom in 2022 nog eens in een zeer zorgvuldige en gedetailleerde studie naar het handelen van de Joodse Raad in Amsterdam. Ook hier speelde de vraag naar wat de leden van deze Raad wisten over het lot van de Joden die vanaf juli 1942 in deportatietreinen uit Nederland verdwenen. In hun goedbedoelde pogingen om de Joden te beschermen tegen het steeds hardvochtiger antisemitisme van de bezetter 'om erger te voorkomen', vertoonden de leden van de Joodse Raad gehoorzaam gedrag dat grensde aan collaboratie of dat na de oorlog in ieder geval als 'naïef' werd gekenschetst. 'Feit blijft dat men niet wist dat de gedeporteerden zonder pardon vermoord werden,' aldus Van der Boom. Volgens hem is 'het verwijt dat de Joodse Raad in wezen anderen aan moordenaars prijs gaf om zichzelf te redden (...) een cynische en ahistorische simplificatie.' Net zoals iedere burger toentertijd in het duister tastte over hoe te handelen onder een dictatoriaal bezettingsregime, zo was het voor de Joodse Raad volstrekt onhelder wat de beste handelwijze was in een werkelijkheid die steeds onvoorstelbaarder vormen aannam.¹⁵

10 Daniel Goldhagen, *Hitler's willing executioners. Ordinary Germans and the Holocaust* (New York 1996). Over het debat: Robert R. Shandley ed., *Unwilling Germans? The Goldhagen Debate* (Minneapolis 1998).

11 Ies Vuijsje, *Tegen beter weten in. Zelfbedrog en ontkenning in de Nederlandse geschiedschrijving over de Jodenvervolgving* (Amsterdam 2006).

12 Bart van der Boom, *'Wij weten niets van hun lot.' Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012).

13 Een complete verzameling in: <http://wijwetenietsvanhunlot.blogspot.com/p/nieuws.html>

14 Remco Ensel en Evelien Gans, 'Nivellering in de geschiedenis', *De Groene Amsterdammer* 50 (12 december 2012).

15 Bart van der Boom, *De politiek van het kleinste kwaad. Een geschiedenis van de Joodse Raad voor Amsterdam 1941-1943* (Amsterdam 2022) 327.

Propagandaoorlog rond massamoord en Joden

Speelde de Nederlandse media-aandacht tijdens de oorlog een rol bij het rapporteren over de Jodenvervolgving? Die vraag is nog nauwelijks gesteld, misschien wel omdat veel historici er automatisch van uitgaan dat alle media-inhoud onder controle van het nationaalsocialisme stond en dus per definitie een verwrongen beeld van de werkelijkheid gaf. Dat is op zichzelf geen vreemde aanname: in de regel manipuleren dictatoriale regimes de werkelijkheid altijd en dwingen ze media tot onderwerping aan die falsificaties. Dat komt heel sterk naar voren in de eerder aangehaalde studies van Bajohr en Pohl, Bankier, Longerich en Herf naar de antisemitische campagnes van het naziregime in Duitse media. Die propaganda kon zeer effectief zijn, omdat ze aansloot bij een al langer gecultiveerd antisemitisme en het merendeel van de Duitsers weinig anders kon dan in te stemmen met alle maatregelen die het regime (een ‘*Zustimmungsdiktatur*’) als noodzakelijk presenteerde.¹⁶

Ook in de bezette landen was de onderwerping van media een belangrijk doel van de nazi's, maar het grote verschil was doorgaans het ontbreken van een antisemitische traditie met dezelfde diepgang als in Duitsland. In Nederland waren de Joden bijvoorbeeld redelijk goed geïntegreerd in de samenleving, wat niet wegneemt dat er latente antisemitische vooroordelen bestonden die af en toe ook in de openbaarheid kwamen.¹⁷ Na Hitlers machtsovername

in 1933 schreven Nederlandse kranten vaak met bezorgdheid over de anti-Joodse maatregelen en dat intensiverde na de *Reichskristallnacht* van 1938.¹⁸ In de oorlog nam die krantenaandacht voor Joden in eerste instantie sterk af (figuur 2). In relatieve zin is er sprake van een sterke toename van het schrijven over Joden in de gelijkgeschakelde en nazipers met een hoogtepunt rond de Februaristaking in 1941 en de verscherping van anti-Joodse maatregelen vanaf het najaar van 1941. Na het begin van de deportaties van Nederlandse Joden via Westerbork naar het Oosten in juli 1942 schreven kranten vrijwel niets meer over Joden; zij waren niet langer relevant of nieuwswaardig.

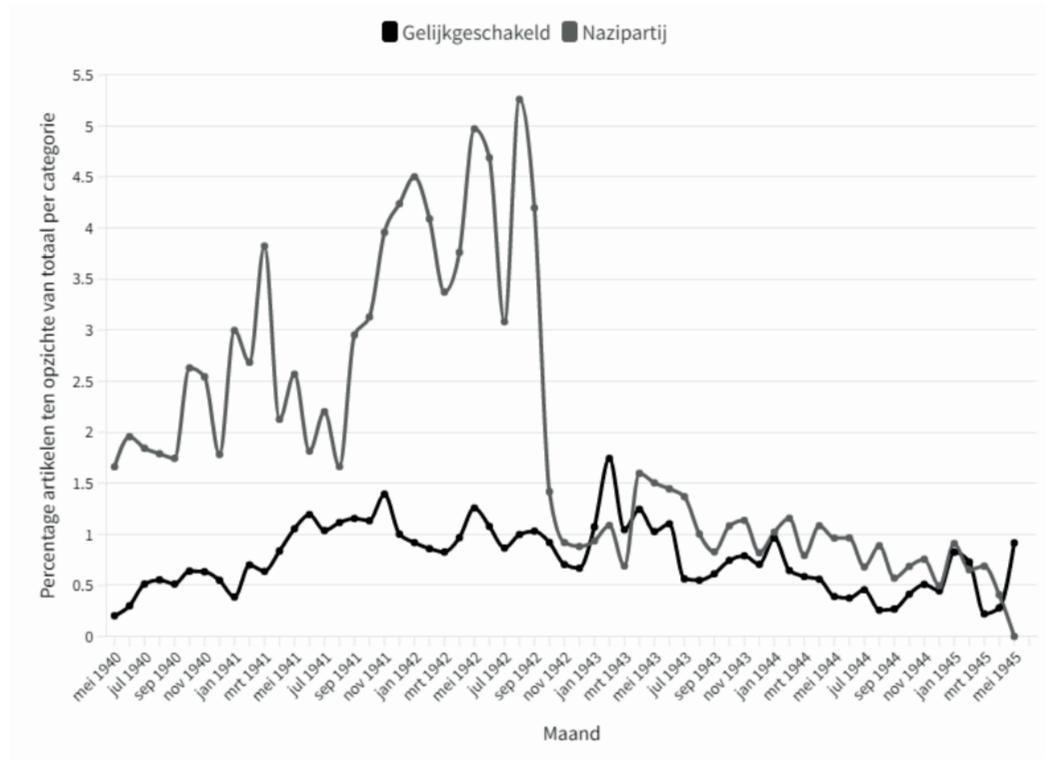
Om iets meer te kunnen zeggen over de aard van de berichtgeving is het noodzakelijk om inhoudelijk in te zoomen op de manier waarop Joden in de kranten ter sprake kwamen. Beperken we ons in eerste instantie tot de legale, gelijkgeschakelde en nazi-gebonden kranten, dan valt op dat Joden vooral worden genoemd naar aanleiding van het optreden van de overheid en uitspraken van nazi-functionarissen. Dat intensiverde bij de eerste grote razzia's tegen Joden voorafgaand en na de Februaristaking van 1941. Ook besteedden deze kranten aandacht aan de maatregelen in 1941 en 1942 om Joden uit het openbare leven te weren. De Duitse en Japanse oorlogsverklaring aan de Verenigde Staten in december 1941 verhardde het nazigedachtengoed nog meer, omdat de nazi's van mening waren dat in de Verenigde Staten alles werd bepaald door het internationale Jodendom en de grote strijd op leven en dood tussen het Arische en Joodse ras nu daadwerkelijk was uitgebroken.¹⁹

¹⁶ Bajohr en Pohl, *Der Holocaust als offenes Geheimnis*, 17-55. Zie noot 8.

¹⁷ Evelien Gans, *Gojse nijd & joods narcisme. Over de verhouding tussen Joden en niet-Joden in Nederland* (Amsterdam 1994); Piet Hagen, *Dubbel zondebok. Joodse journalisten in tijden van antisemitisme en vervolging* (Amsterdam 2022) 61-80.

¹⁸ Frank van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989).

¹⁹ Herf, *The Jewish Enemy*, 138-150; Christopher R. Browning, *The origins of the final solution. The evolution*



Figuur 2: Gebruik van de woorden 'Jood', 'Joden', 'Joods', 'Joodse', 'Joodsch' en 'Joodsche' in gelijkgeschakelde kranten en nazikranten van mei 1940 tot en met mei 1945, percentages ten opzichte van overige woorden.

CLARIAH Media Suite

In Nederland was de verharding van het regime tegen Joden al in 1941 duidelijk zichtbaar geworden in de media. Nazi-media versterkten hun al langer zichtbare antisemitische stereotypingen. In oktober ging de Rijksradio van start met het, bij tijd en wijle sterk antisemitische, zondagmiddagcabaret van Paulus de Ruiter en in januari startte in *Volk en Vaderland* de komisch bedoelde stripreeks van Peter Beekman 'Rare, maar ware commentaren' met een fel antisemitische strekking.²⁰

of *Nazi Jewish Policy* (London 2005); Peter Longerich, *Holocaust. The Nazi Persecution and Murder of the Jews* (Oxford 2012).

²⁰ Voor het radiocabaret zie uitvoerig: Dick Verkijk, *Radio Hilversum 1940-1945* (Amsterdam 1974) 594-607 en

Over meer vergaande maatregelen tegen Joden zoals 'vernietiging' was in media minder te vinden, maar de verwijzingen waren er duidelijk wel. In zijn grote toespraken – die meestal op de Duitse radio als *media events* werden uitgezonden – maakte Hitler al sinds de beruchte toespraak in de Kroll-opera in Berlijn op 30 januari 1939 melding van 'de vernietiging van het Joodse ras in Europa'. De filmbeelden van die toespraak worden sinds de jaren zestig in vrijwel elk audiovisueel

Henk van Gelder, *De Spookschrijver. Het raadsel Jacques van Tol, tekstschrijver* (Amsterdam 1992) 58-75. Vgl. Kees Ribbens, 'Picturing anti-Semitism in the Nazi-occupied Netherlands. Anti-Jewish stereotyping in a racist Second World War comic strip', *Journal of Modern Jewish Studies* 17.1 (2018) 8-23.

verhaal over de Holocaust getoond als het begin van het einde voor de Joden. Dat was ook feitelijk het geval. Tijdens de oorlog besloot Hitler zijn breedsprakige verhandelingen altijd – als een soort Cato-aanhangsel – met de oproep dat de Joden vernietigd moesten worden omdat zij het Arische ras wilden wegvagen. En wanneer Hitler zoiets zegt, aldus de voor de openbare meningsvorming in Nederland verantwoordelijke General-kommissar Fritz Schmidt op 12 oktober 1941, ‘dann heisst das “Vernichtung des Judentums”, und das wollen wir und dazu bekennen wir uns’.²¹

Vrijwel alle gelijkgeschakelde kranten beperkten zich tot het verkort weergeven van dergelijke toespraken, inclusief de bewierokingen die nazikopstukken daaraan toevoegden. Maar de kranten hadden blijkbaar de vrijheid om de sterkste antisemitische passages weg te laten. Deze dynamiek van dwang gemengd met een zekere vrijheid was ook te zien bij het bezoek van de leider van de nazivakorganisatie Deutsche Vakbondsfront (DAF), Robert Ley, aan Nederland op 10 en 11 mei 1942. Het hoofd van de persafdeling van het DAF, Werner Scheunemann, schreef bij deze gelegenheid een ronkend stuk over ‘de grootste idealist van den Führer Dr. Ley en zijn werk’, dat alle kranten verplicht opnamen. In Amsterdam, Den Haag en Heerlen hield Ley toespraken die via grote luidsprekers op pleinen te volgen waren. Hij maakte er in zijn lange Amsterdamse rede, met name over arbeidszaken, geen geheim

van dat ‘het parasietendom dat zich in het jodendom geopenbaard heeft’ ten einde was gekomen en dat ‘de wereld moet weten dat de Jood in Europa het veld zal moeten ruimen opdat Europa voor het eerst werkelijk vrij wordt’. Deze passage was in alle krantenverslagen te vinden, maar de sterke antisemitische uitspraken die Ley in zijn toespraak vervlocht, haalden de gelijkgeschakelde krantenkolommen niet, behalve de openlijk nationaalsocialistische dagbladen. En zo konden Nederlanders nauwelijks vernemen hoe Ley in Heerlen vaststelde dat de Joden ‘vernichted’ moesten worden: ‘Schmarotzer, Parasiten, Läuse und Flöhe und Ungeziefer muss man vernichten und nichts anderes.’²² Via de Nederlandse radio was dit ook niet te horen, omdat de lange toespraken in het Duits van Duitse leiders vrijwel nooit integraal werden uitgezonden, ook die van Hitler niet. Rijksradio zond liever een kort toelichtend praatje zonder virulent antisemitisme uit, in het geval van Ley’s toespraken door zijn gastheer, arbeidsfront-voorman H.J. Woudenberg.²³

De toespraken waren doorgaans wel integraal via de Duitse radio te horen. Ze werden in Londen beoordeeld in het licht van verontrustende rapporten die de Poolse regering in ballingschap en de Poolse socialistische *Bund* vanaf juni 1942 bereikten over massamoorden in het oosten van Polen. In de tweede helft van 1942 was het voor de geallieerde regeringsleiders steeds duidelijker geworden dat honderdduizenden Joden systematisch werden mishandeld,

²¹ ‘Fritz Schmidt Ansprache auf einer Kundgebung in Amsterdam zum einjährigen Bestehen des Arbeitsbereich Niederlande der NSDAP’, in: Walter Roller en Susanne Höschel eds., *Judenverfolgung und Jüdisches Leben unter den Bedingungen der nationalsozialistischen Gewaltherrschaft. Volume I: Tondokumente und Rundfunk-sendungen 1930-1946* (Potsdam 1996) 194-195. Verslagen in dagbladen op 13 en 14 oktober. Schmidt hield in 1942 vaker dergelijke toespraken: Presser, *Ondergang. Deel 1*, 266-268.

²² Herf, *The Jewish Enemy*, 155-156; De toespraken van Ley woordelijk in: Roller en Höschel eds., *Judenverfolgung und Jüdisches Leben*, 209-212. Verslagen in vrijwel alle Nederlandse kranten van 9, 10, 11 en 12 mei 1942.

²³ Het radioprogramma voor zondag 10 mei in de dagbladen van 9 mei. De toespraak van Woudenberg stond geprogrammeerd voor zondagochtend 10.00-10.15 uur op Hilversum 2.

uitgemoord en doodgehongerd in speciale kampen. Dat leidde tot enige berichtgeving in de geallieerde pers, maar veel was dat niet. Over de vernietiging van de Tsjechische dorpen Lidice en Ležáky op 10 en 24 juni 1942, waarbij alle inwoners vermoord werden als represaille voor de aanslag op Reinhard Heydrich, pakte die pers forser uit.²⁴

Sommige auteurs stellen dat de relatief geringe aandacht voor de massamoord op Joden een indicatie is voor een latent antisemitisme dat het lot van de Joden tot een voetnoot in de grote oorlog bagatelliseerde.²⁵ Andere studies tonen aan dat er een complexer samenstel van factoren bestond. Naast het veelvoorkomende ongeloof dat zoiets onvoorstelbaars als de georganiseerde moord op miljoenen mensen gewoonweg niet voor kon komen, en de daarmee samenhangende onmogelijkheid om via vrije nieuwsgaring de gruwelijke feiten te kunnen controleren, speelden overwegingen over de oorlogspropaganda een rol. Dat de oorlog zich speciaal zou richten op Joden was immers een deel van de Duitse propaganda die de Joden portretteerde als geheime macht, die de elites in de Verenigde Staten, Engeland en de bolsjewieken in de Sovjet-Unie aanspoorde om het Duitse volk te vernietigen.²⁶ In het tegengaan van deze verderfelijke propaganda vonden de geallieerde landen het niet raadzaam om het vreselijke lot van de

Joden een uitzonderlijke positie te geven. Er waren allerlei groepen – zowel nationale als ideologische, als identiteitsgebonden – die te maken hadden met de Duitse terreur en aan die terreur moest koste wat kost een einde komen. Daarvoor was het noodzakelijk niet te vervallen in de ‘gruwelpropaganda’ die de Eerste Wereldoorlog had gekenmerkt, bijvoorbeeld in gefingeerde verhalen over Duitse soldaten die babybloed zouden drinken en er plezier in zouden hebben om te dansen op de lijken van slachtoffers van de gifgasaanvallen.²⁷

De officiële politiek in de Verenigde Staten en Engeland was derhalve om terughoudend te zijn met gruwelverhalen over wangedrag ten opzichte van een bepaalde groep; alle inspanning moest zijn gericht op het verslaan van het regime dat al die ellende over de wereld had gebracht. Daar kwam voor de Britten nog bij dat al te veel aandacht voor de vervolging van Joden de preciaire verhouding tussen de Joden en de Arabieren in hun protectoraat Palestina zou kunnen verstoren. De nazipropaganda maakte al genoeg misbruik van de antisemitische uitlatingen van de groot moefiti van Jerusalem Haj Amin al-Hoessein. Verslagen van zijn toespraken en zijn bezoeken aan Hitler verschenen prominent in de gelijkgeschakelde pers in de bezette landen en hij had al in 1939 de vrijheid gekregen om via de Duitse propagandazender Zeesen uitzendingen voor de Arabische landen te verzorgen, waarin verzet tegen de Britse overheerser van Palestina werd gemengd met oproepen om Joden te vermoorden.²⁸

24 Richard Breitman, *Official secrets. What the Nazis planned. What the British and Americans knew* (New York 1998); Deborah Lipstadt, *Beyond belief. The American press and the coming of the Holocaust 1933-1945* (New York 1986).

25 M.N. Penkower, *The Jews were expendable. Free World Diplomacy and the Holocaust* (Detroit 1988); Martin Gilbert, *Auschwitz and the Allies. How the Allies responded to the news of Hitler's Final Solution* (London 1981); Tony Kushner, *The Persistence of prejudice. Antisemitism in British Society during the Second World War* (Manchester 1989).

26 Jeffrey Herf, ‘The “Jewish War”. Goebbels and the Antisemitic Campaigns of the Nazi Propaganda Ministry’, *Holocaust and Genocide Studies* 19.1 (2005) 51-80.

27 David Welch, ‘Images of the Hun. The Portrayal of the German Enemy in British Propaganda in World War I’, in: David Welch ed., *Propaganda, Power and Persuasion: From World War I to Wikileaks* (London 2014).

28 Werner Schwipps, *Wordschlacht im Äther. Der deutsche Auslandsrundfunk im Zweiten Weltkrieg; Geschichte des Kurzwellenrundfunks in Deutschland 1939-1945*

De geallieerde propagandastrategie van terughoudendheid inzake de Joden strekte zich ook uit tot de mediaberichtgeving, die in toenemende mate vanuit de overheden werd georkestreerd. In Engeland werd in september 1941 de Political Warfare Executive (PWE) opgericht, wiens taak het was om de oorlogspropaganda gericht op het continent te coördineren en de moraal van de Duitse bevolking te ondermijnen door middel van radio-uitzendingen, vlugschriften, strooibiljetten en andere propagandamiddelen.²⁹ Die pogingen waren al in september 1938 begonnen met de start van de Duitstalige uitzendingen van de BBC. Daarin werd zo feitelijk mogelijk bericht over anti-Joodse maatregelen van de Duitse regering, inclusief de pogroms in het bezette Polen na september 1939.³⁰ In het najaar van 1941 ontstonden vermoedens dat de Duitsers in het oosten bezig waren met een georganiseerde massamoord op Joden. Feitelijke berichten waren mondjesmaat te horen in de BBC-uitzendingen en in de radiopraatjes die Thomas Mann sinds oktober 1940 verzorgde, maakte hij in november 1941 voor het eerst melding van ‘the unspeakable things’ die de Polen, de Russen en de Joden meemaakten. In juni 1942 maakte hij tevens melding van ‘de vergassing’ van 800 Nederlandse

(Berlin 1971); Philip Mattar, *The Mufti of Jerusalem. Al-Hajj Amin Al-Husayni and the Palestinian National Movement* (New York 1992).

29 Over de Britse propagandapolitiek en de rol van de BBC zie uitvoerig: David Hendy, *The BBC. A people's history* (London 2022) 239-255 en Simon J. Potter, *This is the BBC. Entertaining the Nation, Speaking for Britain? 1922-2022* (Oxford 2022) 84-110.

30 David Garnett, *The Secret History of PWE* (London 2002); Kirk Robert Graham, *British subversive propaganda during the Second World War. Germany, national socialism and the Political Warfare Executive* (Cham 2021); Stephanie Seul, ‘The Representation of the Holocaust in the British Propaganda Campaign directed at the German Public, 1938-1945’, *Yearbook Leo Baeck Institute* 52.1 (2007) 267-306.

Joden in het kamp Mauthausen. In dezelfde maand verzocht de PWE de BBC om ‘full prominence’ te geven aan de berichten over massamoord op Joden in Polen.³¹

Vanaf die tijd gaf de BBC ook steeds meer berichten door aan de geallieerde regeringen, zelfs in die mate dat de Nederlandse regering het raadzaam achtte er aandacht aan te besteden. Terwijl ze in het najaar van 1940 had besloten dat niet te doen. Men vreesde toen nog dat gruwelijke verhalen over het lot van Joden zouden leiden tot een verharding van het Duitse optreden.³² Maar op 17 oktober 1942 sprak ook koningin Wilhelmina zich uit op Radio Oranje:

Ik deel van harte in uw verontwaardiging en smart over het lot onzer Joodsche landgenooten; en met mijn geheele volk voel ik de onmenselijke behandeling, ja, het stelselmatig uitroeien van deze landgenooten, die eeuwen met ons samen woonden in ons gezegend vaderland, als ons persoonlijk aangedaan. (...) Wij zullen pogen, zoodra zulks mogelijk is, althans iets van dit leed te verzachten.³³

Dat was volledig in lijn met de geallieerde strategie waartoe inmiddels was besloten: de massamoord op bevolkingsgroepen in algemene zin openbaren en veroordelen, om vervolgens alles te zetten op het definitief verslaan van nazi-Duitsland en op de berechting van misdaden.

In december 1942 leidde dat tot een gecoördineerde publiciteitscampagne van de geallieerde

31 Seul, ‘Representation of the Holocaust’, 289-291; Heike Weidenhaupt, *Gegenpropaganda aus dem Exil: Thomas Manns Radioansprachen für Deutsche Hörer 1940 bis 1945* (Konstanz 2001).

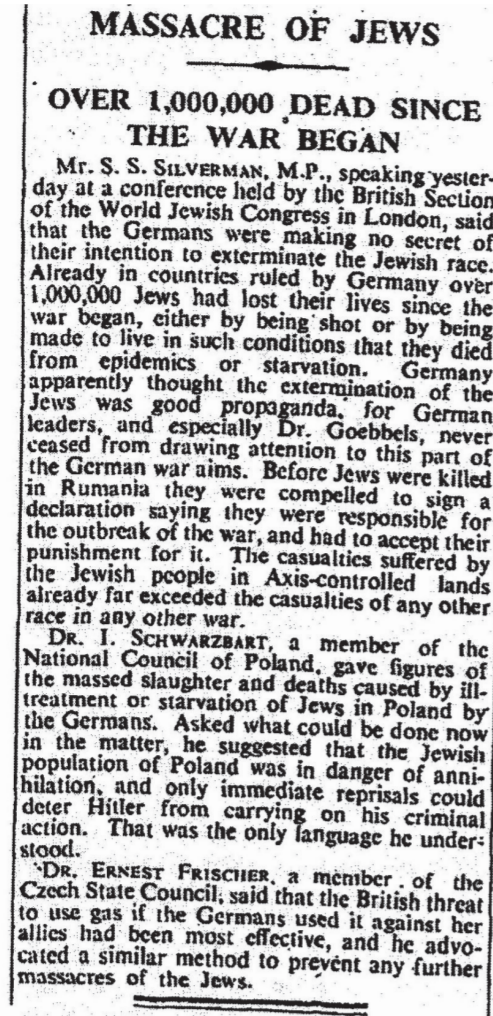
32 Onno Sinke, *Verzet vanuit de verte. De behoedzame koers van Radio Oranje* (Amsterdam 2009) 99-103.

33 Jord Schaap, *Het recht om te waarschuwen. Over de Radio Oranje-toespraken van koningin Wilhelmina* (Amsterdam 2007) 136-138.

landen. Ook in de Verenigde Staten waren de berichten uit Polen aanleiding geweest voor bescheiden krantenaandacht. Op 30 juni 1942 schreef *The New York Times* over een door de World Jewish Congress bevestigde 'Massacre of Jews'. De krant sprak over '1,000,000 dead since the war began' (afbeelding 1). Dat was uitzonderlijk, want *The New York Times* was over het algemeen zeer terughoudend. De eigenaren van de krant waren immers de Joodse families Ochs en Sulzberger en die vreesden dat de Duitse propaganda gemakkelijk antisemitische complottheorieën zou gaan verspreiden over door Joden gemanipuleerde gruwelverhalen. Gedurende de hele oorlog zou *The New York Times* in slechts 26 voorpaginaberichten de vervolging van Joden benoemen; in zes daarvan werden de Joden genoemd als het voornaamste slachtoffer van het naziregime. De historicus Leff die deze problematiek onderzocht noemt de strategie van de *New York Times* 'het begraven van de Holocaust'.³⁴

Maar bij officieel nieuws viel de terughoudendheid weg; dan konden journalisten een geautoriseerde bron aanhalen en konden ze minder makkelijk beschuldigd worden van het verspreiden van *fake news*. Dit gedrag maakte het overigens ook makkelijker voor de overheid om enige invloed uit te oefenen op de vrije media. Die druk nam in 1942 in de Verenigde Staten toe, omdat door de oorlogsverklaringen van Japan en Duitsland de behoefte aan gestroomlijnde informatie over de oorlogsspanningen groeide. In juni werden 26 overheidsorganen, die zich op enigerlei wijze bezighielden met propaganda en informatie, samengevoegd in de Office of War Information (OWI). Het doel van deze organisatie, waarin journalisten een belangrijke rol speelden, was om in een 'clear, factual and nonpartisan fashion' het

34 Laurel Leff, *Buried by the Times. The Holocaust and America's Most Important Newspaper* (Cambridge MA 2005).



Afbeelding 1: *The New York Times*, 30 juni 1942.

Leff, Buried by The Times

Amerikaanse perspectief op de oorlog te presenteren en zo te helpen de oorlog te winnen. De OWI verwachtte daarbij overigens 'a certain amount of disbelief and resistance to true atrocity stories', omdat opinieonderzoek wees op antisemitische gevoelens bij een deel van het Amerikaanse publiek.³⁵

Hoezeer de vrees voor versterking van antisemitisme meespeelde, bleek toen 26

35 Leff, *Buried by the Times*, 243-246; Lipstadt, *Beyond Belief*.

geallieerde landen (inclusief de Sovjet-Unie) op 17 december 1942 als United Nations een persconferentie gaven in Washington, Londen en Moskou over een 'Declaration', voluit in het Nederlands aangeduid als de 'Verklaring der geallieerde Regeeringen inzake de uitroeiing der Joden'. Daarin veroordeelden zij wat men omschreef als 'bestial policy of cold blooded extermination'. De Britse minister van Buitenlandse Zaken, Anthony Eden, las deze *Declaration* dezelfde dag nog voor in het Lagerhuis, waar alle leden na afloop, staande met gebogen hoofd, stilte in acht namen.³⁶ Op kerstavond besteedde de BBC langdurig aandacht aan de actie van de Lagerhuisleden tegen deze 'crime of such enormity never before seen in the history of mankind'. De uitzending was geheel in lijn met de aanbeveling van de PWE dat

the massacre of the Jews is nothing to do with the war, is no atrocity story exploited for the purpose of propaganda, but in fact is something which, while not affecting the course of the war, affects solely the fate of Jewry, and the fate of the German people.³⁷

Ook de Amerikaanse media vonden dat het lot van de Joodse slachtoffers – hoe gruwelijk ook – niet moest worden uitvergroot. Dat kwam overeen met de diepgewortelde opvatting in kringen rond de Nederlandse regering in Londen dat de nazi's de vijand waren van

alle volkeren, niet alleen van de Joden.³⁸ Zo bracht het in Londen verschijnende weekblad *Vrij Nederland* het nieuws van de *Declaration* in bescheiden opmaak in het kerstnummer, onderaan pagina 24 (afbeelding 2).³⁹ Daarbij meldde de krant zonder opsmuk dat 'het aantal slachtoffers van deze bloedige wreedheden (...) naar schatting eenige honderdduizenden volmaakt onschuldige mannen, vrouwen en kinderen bedraagt'.

Gezien de redenering dat Joden niet apart moesten worden gezet, was het verklaarbaar dat de berichtgeving over massaslachtingen tegen Joden werd geabsorbeerd in de oceaan aan berichten over het oorlogsverloop en het nazioptreden tegen vele groepen in Europa. In nazi-Duitsland werd de *Declaration* van de geallieerden immers al afgedaan als 'der von London aus verstärkte Greuel- und Lügenhetze gegen Deutschland wegen der Lage der Juden in Europa'. In januari 1943 stuurde de OWI een document naar de Amerikaanse media met aanbevelingen voor berichtgeving over 'our Enemies, the Nazis'. Daarin stond dat de nazi's groepen zoals Joden, Slaven, Denen, Tsjechen, Grieken en Polen aan het vermoorden waren en dat in het bijzonder de aanval op de Joden moest worden gezien als 'an attack on Christianity'. Dat moest de argwaan wegnemen die in sommige gereformeerde kringen als vanouds tegen Joden bestond.⁴⁰

De Sovjet-Unie hanteerde eenzelfde soort redenering om nieuws over de massale moord op en mishandeling van Joden uit de publiciteit te houden. De

³⁶ Michael Fleming, 'Knowledge in Britain of the Holocaust During the Second World War', in: Tom Lawson en Andy Pearce eds., *The Palgrave Handbook of Britain and the Holocaust* (Houndmills 2020) 115-133.

³⁷ Seul, 'Representation of the Holocaust', 293-295; J.D. Harris, 'Broadcasting the massacres. An analysis of the BBC's contemporary coverage of the Holocaust', *Yad Vashem Studies* 25 (1996) 65-98; Jean Seaton, 'Reporting atrocities. The BBC and the Holocaust', in: J. Seaton and B. Pimlott eds., *The media in British politics* (Aldershot 1987) 154-182.

³⁸ Peter Novick, *The Holocaust and Collective Memory. The American Experience* (London 2001) 27-29.

³⁹ 'Scherpe veroordeeling van Jodenvervolgving', *Vrij Nederland. Je Maintiendrai, onafhankelijk weekblad voor alle Nederlanders* (26 december 1942) 24.

⁴⁰ Leff, *Buried by the Times*, 248-249. Over gereformeerde antisemitische denkbeelden zie: Hagen, *Dubbel zondebok*, 52-54 en 63-69.



Afbeelding 2: Vrij Nederland, 26 december 1942, 24.

Delpher

misdaden die de nazi's in Oost-Europa en de Sovjet-Unie begingen, moesten volgens Stalin niet gezien worden als gericht tegen bepaalde groepen. Het doel van de 'grote vaderlandse oorlog' was het verslaan van het nazisme als totaliteit. Daardoor was het dominante perspectief in de Sovjet-staatsmedia dat de oorlog een gevecht was van het door de communistische partij geleide Russische volk om de barbarij uit het land te verdrijven. Er moest vooral ook geen voedsel worden gegeven aan het nazistische propagandaverhaal dat joods-bolsjewistische netwerken de oorlog hadden uitgelokt. De moord op Joden werd in de Sovjet-Unie dus niet volledig verzwegen, maar vergeleken met de in dit opzicht al bescheiden Amerikaanse en Engelse media was de aandacht nog vele malen minder. Waar die media in de historische terugblik ervan worden beschuldigd het nieuws over de Holocaust te hebben 'begraven' en 'moedwillig verzwegen' te hebben, zo zijn die metaforen veel meer van toepassing op de Sovjet-media.⁴¹

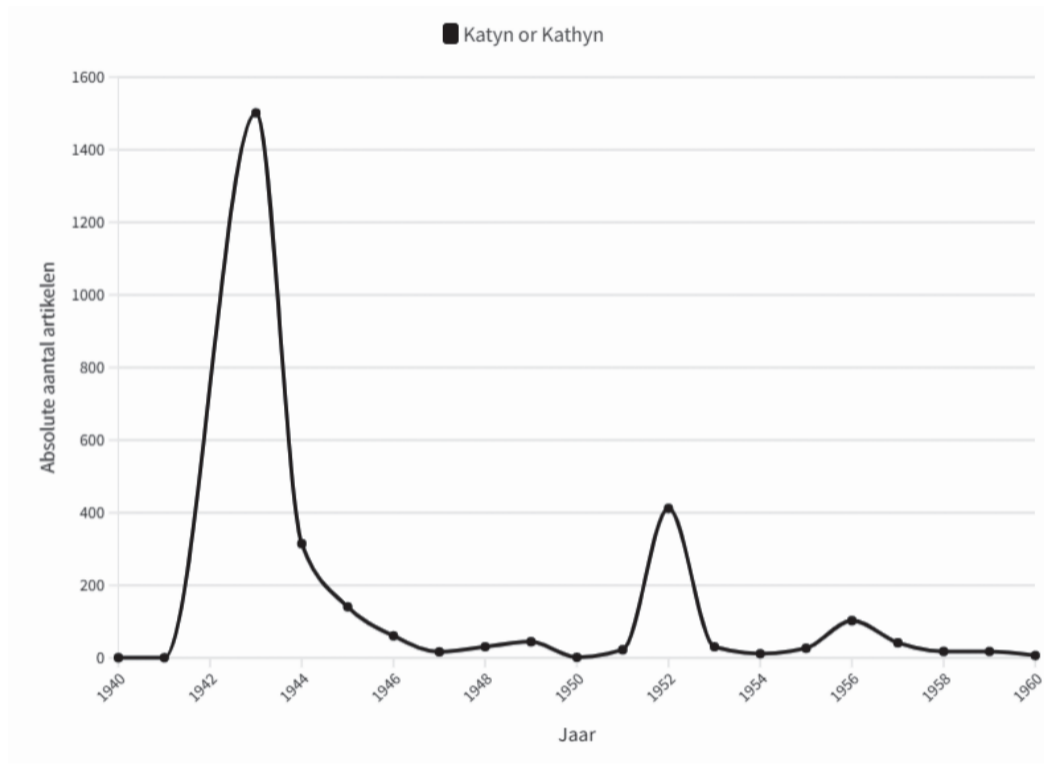
De terughoudendheid over massamoorden op bepaalde groepen kwam in een ander

41 Karel Berkhout, "Total annihilation of the Jewish population". The Holocaust in Soviet Media 1941-1945', *Kritika* 10.1 (winter 2009) 61-105.

daglicht te staan toen het Duitse nazibewind begon met onthullingen over massagraven vol met rechteloos vermoorde mensen. De negatieve en demoraliserende stemming in Duitsland na de desastreuze nederlagen van het Duitse leger bij Stalingrad op 3 februari 1943 en bij Koersk een week later bracht minister Goebbels op de gedachte om een wig te drijven in de geallieerde gelederen. Op 13 april 1943 liet hij alle onder zijn controle staande media onthullen dat er tienduizenden lijken van Poolse militairen waren aangetroffen in massagraven in de bossen bij het Wit-Russische Katyn, nabij Smolensk. Die ontdekking was in 1942 al gedaan, maar Goebbels zag nu een mogelijkheid om de eendracht van de westerse geallieerden (inclusief de Poolse regering in ballingschap) en de Sovjet-Unie te breken. De dode militairen in het graf bij Katyn waren immers vermoord door de Russische geheime dienst NKVD in de periode dat Polen was opgedeeld tussen nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie na september 1939. Met steun van de Poolse regering in ballingschap liet nazi-Duitsland het Internationale Rode Kruis toe om in Katyn de feiten vast te stellen. De affaire werd zo een ware publiciteitsslag, waarbij de Sovjetleiding botweg beweerde dat het verhaal een verzinsel was van de Duitse gruwelpropaganda. Pas in april 1990 erkende Gorbatsjov de schuld van de Sovjets.⁴²

Maar de propaganda werkte in 1943 wel; Katyn werd belangrijk nieuws (figuur 3). De media die onder controle van de nazi's stonden, maakten van Katyn voorpaginanieuws. Hetzelfde gold voor de kranten en tijdschriften in Nederland,

42 Johan P. Nater, *Katyn. De ontrafeling van een massamoord* (Rotterdam 1985); Gerd Kaiser, *Katyn. Das Staatsverbrechen – das Staatsgeheimnis* (Berlijn 2002); Bajohr en Pohl, *Der Holocaust als offenes Geheimnis*, 66-69 en 102-104.



Figuur 3: 'Katyn'/'Kathyn' in Nederlandse krantencollectie *Delpher* 1940-1960, absolute aantallen artikelen.

CLARIAH Media Suite

die naast feitelijke berichtgeving ook foto's en cartoons plaatsten als begeleiding bij verhalen over 'de beestachtige misdaad der bolsjewieken'. Het weekblad *Panorama* publiceerde op 27 mei een fotoreportage met schokkende beelden van de massagraven. *Volk en Vaderland* drukte op 22 april een cartoon af waarin Roosevelt en Churchill een woedende Stalin met bloed op zijn kleren en handen proberen te sussen (afbeelding 3).

De westerse geallieerden zagen zich gedwongen om zowel de Poolse regering als de Sovjetleiders te vriend te houden en dat kon alleen door de kwestie in een doofpot te laten belanden. De PWE in Engeland besloot dat gewoon zwijgen in deze netelige situatie het beste was (een richtlijn waar sommige

kranten zich niet aan hielden) en de BBC schreef programmamakers voor: 'Silence is the golden rule.'⁴³ Katyn verdween in mei 1943 uit het westerse nieuws, mede omdat het oorlogsverloop alle aandacht vroeg. Pas toen in 1952 – midden in de Koude Oorlog met

43 P. Bell, 'Censorship, 'Propaganda and Public Opinion. The case of the Katyn Graves, 1943', *Transactions of the Royal Historical Society* 39 (1989) 63-83; citaat over BBC: 74; Ewa M. Thompson, 'The Katyn Massacre and the Warsaw Ghetto Uprising in the Soviet-Nazi Propaganda War', in: John Garrard en Carol Garrard eds., *World War 2 and the Soviet People: Selected Papers from the Fourth World Congress for Soviet and East European Studies* (Houndmills 1993) 213-232; Gaynor Johnson, 'The interplay between diplomacy and propaganda. The Foreign Office and the discovery of the Katyn massacre, 1943', in: Mark Connelly e.a., eds., *Propaganda and conflict. War Media and Shaping the Twentieth Century* (London 2019) 163-182.

een sterk gegroeide behoefte in het Westen om de Sovjet-Unie te verzwakken – officiële onderzoeken werden hervat, kwam het thema weer terug in Nederlandse kranten.

In 1943 toonde ook de Poolse regering zich gevoelig voor de oproep tot terughoudendheid inzake de berichtgeving over massagraven en massaexecuties. Ze meende dat het aanwijzen van de Sovjet-Unie als moordenaar van Poolse militairen de bevrijding van Polen zou vertragen. Berichten over de miljoenen in kampen vermoorde Poolse Joden zouden de aandacht afleiden van de vele vervolgte Polen.⁴⁴ De Belgische en Nederlandse regeringen vonden terughoudendheid ook de juiste lijn, hoewel ze in grote lijnen op de hoogte waren van wat er met hun Joodse landgenoten gebeurde.⁴⁵ Koningin Wilhelmina zou nog slechts eenmaal – op oudejaarsdag 1943 – via Radio Oranje refereren aan ‘onze Joodsche landgenooten, wier vernietiging helaas bijna een feit is geworden’. Ook in andere uitzendingen van Radio Oranje werd mondjesmaat over Joden gesproken, ook al was de regering in Londen in mei 1943 door een in Berlijn achtergebleven Nederlandse ambtenaar gedetailleerd op de hoogte gebracht van het transport, de vergassing en het verbranden van Joden in kampen. Volgens die rapportage hadden de Duitsers al 6,5 miljoen burgers vermoord, onder wie vier miljoen Joden. Maar ook de door Joodse regeringsmedewerkers in Londen gevormde Commissie voor Advies voor Joodse Aangelegenheden was van mening dat er in de berichtgeving geen onderscheid moest worden gemaakt tussen Joden en niet-Joden. Het accent in de uitzendingen van

44 David Engel, *In the shadow of Auschwitz. The Polish government-in-exile and the Jews, 1939-1942* (Chapel Hill 1987).

45 Rudi Van Doorslaer ed., *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgving in België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Brussel 2007); Hagen, *Dubbel zondebok*, 469-518.



Afbeelding 3: Een poging de geallieerde eenheid te breken. Cartoon *Volk en Vaderland*, 22 april 1943.

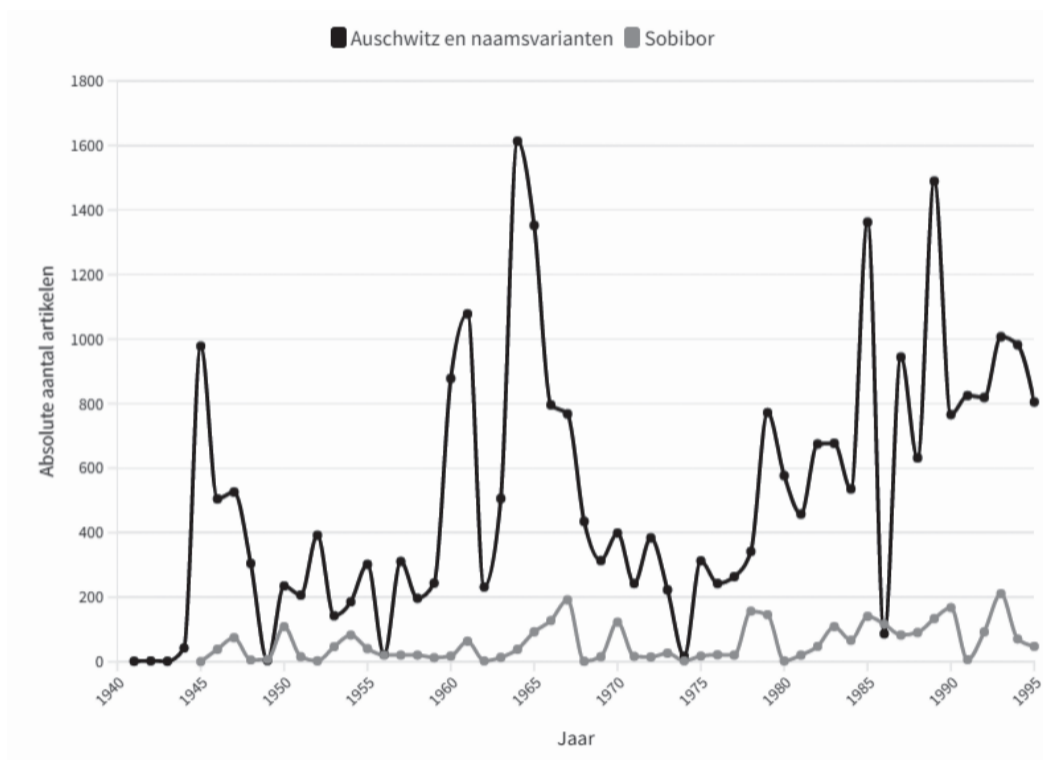
Delpher

Radio Oranje moest liggen op het aankweken van vertrouwen dat de oorlog zou worden gewonnen.⁴⁶

De mediaconstructie van de Jodenvervolgving

Wat verscheen er nu daadwerkelijk in de Nederlandse pers over de Jodenvervolgving, met name nadat in juli 1942 de deportaties begonnen? Wat de gelijkgeschakelde pers en

46 Schaap, *Het recht om te waarschuwen*, 138; Sinke, *Verzet vanuit de verte*, 186-191.



Figuur 4: 'Auschwitz', 'Sobibor' en alle naamsvarianten daarvan in Nederlandse krantencollectie Delpher 1940-1995, absolute aantallen artikelen.

CLARIAH Media Suite

radio betreft, is het antwoord vrij simpel: in de nieuwsberichtgeving volgden deze media de gebeurtenissen vanuit het gezichtspunt van de bezetter. Het accent legden die media aanvankelijk op het brutale optreden van Joden waardoor de bezetter gedwongen was om de orde te handhaven. Dat was bijvoorbeeld het dominante verhaal in de aanloop naar en de nasleep van de Februaristaking van 1941. Sindsdien zat de bezorgdheid er in Joods Nederland goed in dat bij elk verzet het angstaanjagende kamp Mauthausen zou volgen. Hoewel niemand exact wist wat daar gebeurde, was men door de schaarse verhalen van gevangenen op de hoogte van de zeer slechte leefomstandigheden, martelingen en executies. Dat de exacte aard van dergelijke kampen onbekend bleef, was een

belangrijke reden voor de Joodse Raden in Nederland om in gesprek te blijven met de bezetter en hulp- en voorlichtingsdiensten voor de Joodse gemeenschap op te zetten.⁴⁷

De beperkingen die de Duitsers aan legaal werkende journalisten en andere nieuwsgierigen oplegden versterkten de onbekendheid. Geheimhouding was een nazi-strategie om Joden niet te verontrusten over het lot dat hen wachtte. De hele *Endlösung* was een operatie waarbij de uitvoerders doelbewust probeerden de echte werkelijkheid te maskeren. Figuur 4 toont dat de naam 'Auschwitz' (of de vele varianten die daarvan bestonden) pas in 1943, maar vooral in 1944, werd vermeld; de uitroeiing van meer dan 60.000 Nederlandse Joden aldaar

47 Van der Boom, *Politiek van het kleinste kwaad*, 39-53.



Figuur 5: 'Joden' (alle varianten) in combinatie met 'uitroeiing' (alle varianten) in Nederlandse krantencollectie *Delpher* 1900-1960, absolute aantallen artikelen.

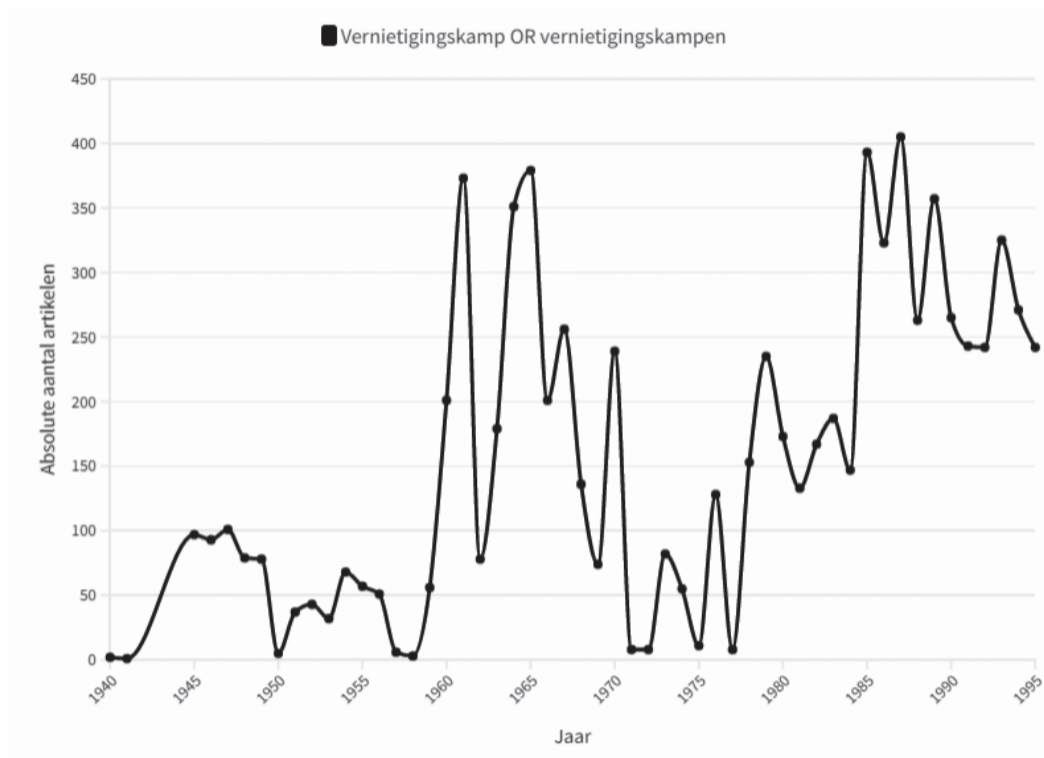
CLARIAH Media Suite

was toen al vrijwel voltooid.⁴⁸ Auschwitz zou pas echt een groot begrip worden na het Eichmann-proces in 1961 en de grote boekenreeksen over de oorlogsgeschiedenis in de jaren zestig. Over Sobibor was in het geheel niets bekend, totdat eind 1946 het Nederlandsche Roode Kruis officieel bevestigde dat in Sobibor duizenden Joden waren vermoord. In april 1947 publiceerde de hulpverleningsorganisatie een rapport waaruit bleek dat het ging om bijna 35.000 Nederlandse Joden.

48 Auschwitz werd tijdens de oorlog in kranten op de volgende wijzen geschreven: Ausschwitz, Ausnitzien, Auschwitzien, Auswitz, Ausswitz, Auswitch, Osvitsem, Osvitsem, Oswicim, Oswitchem, Oswitz, Orwizen, Ossowiec. Soms waren er ook algemene verwijzingen naar 'opper-Sileziën' of 'Oost-Polen'; die zijn niet in figuur 4 meegenomen.

Zoals eerder is opgemerkt, waren de uitgangspunten van de nazileiders over het doel van hun *Endlösung* meer dan voldoende bekend door de krantenverslagen van toespraken. Maar die oplossing bleef dan meestal in algemene termen gehuld. Zoals figuur 5 toont, werden voor de oorlog al Joden in relatie gebracht met woorden zoals 'uitroeiing en vernietiging', vooral als de pers berichtte over de opvattingen van de opkomende nationaal-socialistische partijen. Die woordcombinatie kwam in het najaar van 1941 terug. Het is opvallend dat de woordcombinatie drastisch minder werd gebruikt toen de uitroeiing van Nederlandse Joden daadwerkelijk plaatsvond tussen de zomer van 1942 en september 1944.

Van een na de oorlog veel gebezigde term als 'vernietigingskamp(en)' werd pas



Figuur 6: 'Vernietigingskamp(en)' in Nederlandse krantencollectie *Delpher* 1940-1995, absolute aantallen artikelen.

CLARIAH Media Suite

melding gemaakt nadat de eerste kampen die de naam mochten dragen waren ontdekt en bevrijd (figuur 6).

Dat wil niet zeggen dat er niets bekend was over wat er met de Joden gebeurde vanaf de lente van 1942. Vooral de verzetspers signaleerde het gevaar. Direct nadat in Amsterdam op 14 juli 1942 de eerste razzia's hadden plaatsgevonden, protesteerde *Nederland Ontwaakt!* dat 'in dit uur dat aan 120.000 landgenoten het doodvonnis werd voltrokken, het overige deel van ons volk leutert en kletst over het eventueel tekort aan aardappelen of groente, over een verregende vakantie of over een fiets die in beslag werd genomen' (...) of 'zitten duizenden van onze medeburgers in tjokvolle bioscopen, cafés en tingeltangels te lachen of zich op andere wijze te amuseren.'

Ook *Verzet*, een blad dat verscheen onder redactie van oud-SDAP-leider Koos Vorrink, ergerde zich aan radioluisteraars die gewoon hadden gelachen toen een zogenaamd komische samenspraak van twee Joden via de Rijksradio werd uitgezonden:

Nou zeggen ze weer, dat de Duitscher net als Herodes alle Joodsche kindertjes zal laten afmaken. „Daarop vraagt dan de ander: „En gelooft de Gojim dat dan?” Hierop antwoordt de eerste: „Natuurlijk, De Gojim z'n hart loopt toch over van liefde voor ons Joden. De Gojim gelooft alles.

En even later zou in het NSB-kwartier op de radio zijn gewezen op Hitlers oplossing voor het Jodenvraagstuk: 'Het Jodendom moet

vernietigd worden.’ En dat terwijl nu ‘Joden van zijn haardsteden verjaagd en naar de Jodenkampen in Polen en Opper-Silezië weggevoerd [worden]’.⁴⁹

Vooraf de via de Londense radio uitgezonden en toegelichte *Declaration* van de geallieerden op 17 december 1942 zorgde voor felle commentaren in de verzetspers. In het bijzonder de communistische *Waarheid* muntte uit in teksten tegen ‘de beestachtige mof’ en het Nederlandse ‘adderengebroid’ dat hen steunde.⁵⁰ Andere bladen waren ervan overtuigd dat het onverantwoord was om enkel gruwelverhalen gebaseerd op geruchten te brengen. Zo verscheen in de grote verzetskrant *Het Parool* op 27 september 1943 een zeer gedetailleerd verhaal over ‘concentratiekampen’ dat was gebaseerd op ‘persoonlijke ervaringen’. Hierin werden de Joden niet in een uitzonderlijke situatie geplaatst. Het artikel maakte melding van een ‘*Gaskammer*’ waarmee ‘in Auschwitz vele tienduizenden Polen, Joden en Russen zijn gedood’, maar het merendeel van het artikel handelde over de gruwelijke praktijken in kampen in Duitsland, waar overwegend politieke gevangenen zaten.⁵¹

De illegale pers in het algemeen waarschuwde in 1942 en 1943 dus wel voor het, waarschijnlijk dodelijke, lot dat de Joden wachtte en ze riepen op om de Joden schuilplaatsen te bieden. Maar net zoals bij de Nederlandse media in Londen lag ook in de verzetspers het accent overwegend op het belang om de Duitse bezetter te overwinnen; alleen de communistische krantjes bleven

geregeld spreken van georganiseerde massamoord op Joden. Maar dat geluid bereikte of overtuigde de meerderheid van de Nederlandse bevolking niet.⁵²

De kentering in de oorlog was een stimulans voor meer berichten over de nazikampen in Polen. Niet alleen werden sommige kampen bevrijd en konden journalisten soms waarnemingen doen, de naderende ondergang van het nazirijk zorgde ook voor een ongekende groei van de verzetspers. Die bladen probeerden hun steentje bij te dragen aan de beëindiging van de oorlog en de daaropvolgende afrekening met de misdaden die waren begaan. Eind juli 1944 kwam het Rode Leger aan in de door de SS verlaten kampen Majdanek en Treblinka. Konstantin Simonov en Vasili Grossman, de verslaggevers van *Rode Ster* (het blad van het Rode Leger), beschreven in groot detail de gruwelijkheden die ze aantroffen. Maar ze vermeden zorgvuldig om speciaal melding te maken van Joden omdat zo iets door Stalin was verboden: het Rode Leger vocht om *alle* slachtoffers van de gruwelijke nazi’s te bevrijden. Hun verslagen waren indringende beschrijvingen van de beestachtigheden die de nazi’s tegen ‘mensen’ hadden bedreven. Vooral de Joodse journalist Grossman stond daarbij voor een zwaar dilemma, omdat hij nu zag wat waarschijnlijk met vrijwel zijn hele familie in Oekraïne was gebeurd.⁵³

In het gevolg van het Rode Leger trok ook Paul Winterton, de Britse correspondent voor

49 ‘Manifest bij de wederinvoering van de slavernij’, *Nederland Ontwaakt!* (24 juli 1942). Dit blad werd in Haarlem uitgegeven in een oplage van 700. ‘De verdrijving der Joden’, *Verzet. Orgaan voor de nationale bevrijding* (15 augustus 1942) 5-7.

50 ‘De stelselmatige nazimoord op Joden blijft voortgaan!’ *De Waarheid* (31 januari 1943).

51 ‘Concentratiekampen waar de Nazi’s hun idealen in de praktijk brengen’, *Het Parool* (27 september 1943).

52 Roni Hershkovitz, ‘The persecution of the Jews as reflected in Dutch underground newspapers’, in: Chaya Brasz en Yosef Kaplan eds., *Dutch Jews as perceived by themselves and by others. Proceedings of the Eighth International Symposium on the History of the Jews in the Netherlands* (Leiden etc. 2001) 307-322.

53 J. Hicks, “‘Too gruesome to be fully taken in’”. Konstantin Simonov’s “The Extermination Camp” as Holocaust Literature’, *Russian Review* 72.2 (2013) 242-259; Vasili Grossman en het Rode Leger 1941-1945. *Een schijver in oorlog* (Amsterdam 2006) 341-370.

News Chronicle in Moskou, Majdanek binnen. Voor de BBC maakte hij een schokkend verslag dat begon met de waarschuwing aan de luisteraars dat dit het meest verschrikkelijke verslag was dat hij ooit had gemaakt. Hij probeerde alleen feiten te geven om 'sensationalisme' te voorkomen: 'de ovens hebben een capaciteit van ongeveer 1000 lijken per dag'. Toch kreeg hij een reprimande van de BBC: de programmaleiding wilde geen 'atrociteit stuff', want dat was 'Russian propaganda'. Eind augustus 1944 zond de BBC Wintertons reportage toch uit, maar in streng geredigeerde vorm en alleen voor ontvangst overzee via de World Service.⁵⁴ In Nederland publiceerde de illegale pers een kort verslagje dat eindigde met Wintertons woorden: 'Wat een barbaren, dat mensen tot zoo iets in staat zijn!'⁵⁵

Blijkbaar voelden verslaggevers schroom om niet goed controleerbare gruwelverhalen te vertellen. Alle berichten die vanaf het najaar van 1944 druppelsgewijs in het Westen bekend werden over de vernietigingskampen beperkten zich dan ook tot droge feiten die bij voorkeur gebaseerd waren op geautoriseerde bronnen. De eerste verslaggevers die in het kielzog van de Amerikaanse legers de kampen in Duitsland bevrijdden, zagen het als een belangrijke opdracht om feitelijk en gecheckt nieuws te blijven brengen. Zo ook de Joodse oorlogscorrespondent van ANEP/Aneta, Arnold Vas Dias, die weliswaar zelf geen kampen bezocht, maar in november 1944 op basis van hem toevertrouwde officiële informatie zonder emotie vaststelde dat

54 Paul Winterton 'Biggest Murder Case in History', *News Chronicle* (30 august 1944) 4. Barbie Zelizer, *Remembering to forget. Holocaust memory through the camera's eye* (Chicago 1998) 50-55.

55 'Etappe der ineenstorting', *Het Nieuwsbureau* (31 augustus 1944); 'Folterkamers te Lublin', *De Bevrijding* (11 september 1944). Het *Friesch Dagblad* meldde dit bericht pas na de bevrijding op 5 juni 1945, 2: 'Half miljoen mensen vergast'.

misschien slechts vijf of zes procent van de 'voormalige Joodsche bevolking in Nederland zal worden teruggevonden (...) het resultaat der Nazi-politiek tot uitroeiing der Joden'.⁵⁶

Bij de bevrijding van Auschwitz op 27 januari 1945 bleef de verslaggeving ook beperkt tot feitelijke berichten. Het Russische leger volstond met het weergeven van het bestaan van gaskamers, waarmee volgens hun schatting vijf à zes miljoen mensen waren 'uitgeroeid'. Ook Stefan Litauer, een Poolse journalist van de *News Chronicle*, maakte tal van verslagen van wat hij in Lublin en Warschau aantrof, waarin hij probeerde zich te beperken tot de barre feiten die waren geautoriseerd door het Centraal Comité van Joden in Polen; dat ging voornamelijk om dodenaantallen en beschrijvingen van hoe het doden in de kampen in zijn werk ging. Berichten met die feiten verschenen ook in de Nederlandse verzetspers, zodra ANEP/Aneta of de BBC ze hadden bevestigd.⁵⁷

Na de bevrijding van verschillende kampen door de Amerikaanse en Britse troepen werd geleidelijk duidelijk dat droge feiten niet altijd konden volstaan. Ervaren westerse journalisten die in het kielzog van deze legers meekwamen, aanschouwden de mensonterende omstandigheden in kampen zoals Bergen Belsen, Dachau en Buchenwald. De gezaghebbende radiocommentator van het CBS-netwerk Edward Murrow wist niet wat hij zag toen hij op 12 april 1945 kamp Buchenwald binnentrad. En hij had toch al heel wat gezien. Zijn *Dispatches from London*, gemaakt tijdens de bombardementen op Londen in 1940 en 1941, waren inmiddels wereldberoemd door de combinatie van afstandelijke

56 'Gemengd nieuws', *Eindhovens Dagblad* (17 november 1944).

57 'Het lot van Joden in Polen'. Dit artikel verscheen op 9 en 10 februari 1945 in verschillende kranten in bevrijd zuidelijk Nederland.

feitenanalyse en roerende observaties van het menselijk leed dat hij aanschouwde.⁵⁸ Murrows stijl was gewoon te zeggen waar het op staat. Hij was bijvoorbeeld een van de eerste journalisten die in 1942 de term ‘vernietigingskampen’ gebruikte, een term die vele van zijn collega’s onverantwoord subjectief vonden.⁵⁹ Op 12 april 1945 zag Murrow de bittere kamprealiteit van Buchenwald. Hij moest van dit bezoek eerst een paar dagen bijkomen. En omdat de dood van de Amerikaanse president Roosevelt op dezelfde 12de april het internationale nieuws domineerde, duurde het tot zondag 15 april voordat Murrow via de Amerikaanse radio over Buchenwald sprak:

Dit wordt geen aangenaam luistergenot.

Als u aan de maaltijd zit, is het nu misschien een goed moment om uw radio uit te zetten, want ik zal u gaan vertellen wat ik in Buchenwald zag.

Uit angst niet te worden geloofd, probeerde Murrow zo feitelijk mogelijk te blijven, maar de feiten mengde hij met persoonlijke emoties. Hij had mannen en vrouwen voor zijn voeten dood zien neervallen, hij had ook vormeloze stapels naakte lijken gezien; en drommen uitgemergelde mensen die wezenloos uit hun ingevallen oogkassen staarden. Hij had stank geroken die elke beschrijving tartte. ‘Voor het meeste heb ik geen woorden, omdat woorden voor zoiets gruwelijks niet bestaan’, zei Murrow aan het eind van zijn verslag, dat overal ter wereld in dagbladen letterlijk werd afgedrukt.⁶⁰ Ook in Nederland, dat op dat moment nog niet geheel bevrijd

was, namen sommige verzetsbladen op 19 april het radioverslag op onder de kop ‘Massamoord in Buchenwald’.

Misschien nog erger waren de omstandigheden die Britse journalisten op 15 april in kamp Bergen Belsen aantroffen. Ze konden het allemaal nauwelijks geloven en de vrees was dat het publiek op verre afstand de geloofwaardigheid van de media die erover rapporteerden in twijfel zou gaan trekken. De BBC aarzelde dan ook om de dramatische ooggetuigenverslagen van sterreporter Richard Dimpleby uit Bergen Belsen uit te zenden; men vreesde om voor propagandist en fantast te worden uitgemaakt. Dimpleby, die zijn verslag ter plekke vijf keer had moeten onderbreken omdat hij telkens in huilen uitbarstte, was woedend en dreigde ontslag te nemen als de BBC zijn reportage niet uit zou zenden. Daarop ging de BBC-leiding overstag; op 19 april was zijn verslag ‘Facts and thoughts’ voor de European Service via de zender van Radio Luxembourg te horen. Pas op 25 mei durfde de BBC het aan om het Britse publiek via de Home Service met het verslag te confronteren. De omroep kon ook niet veel anders. In april 1945 waren in de Engelse bioscoopjournaals al de gruwelijke filmbeelden te zien die het Britse leger had gemaakt van stapels lijken die met een shovel in een massagraf werden geschoven en van uitgemergelde gevangenen die geen fut meer hadden om het hun aangeboden voedsel tot zich te nemen.⁶¹ Ook premier Churchill was diep geraakt door wat hij ‘the acme of atrocities’ (‘het summum van gruweldaden’) noemde. Sommige kijkers weigerden echter te aanvaarden dat dit de werkelijkheid van de Duitse kampen was. Het ging hun

58 Edward R. Murrow, *This is London* (New York 1941).

59 Bob Edwards, *Edward R. Murrow and the Birth of Broadcast Journalism* (Hoboken 2004); Jon Bridgman, *The End of the Holocaust. The liberation of the camps* (London 1990).

60 Edwards, *Edward R. Murrow*, 79-91.

61 Jonathan Dimpleby, *Richard Dimpleby* (London 1976); Seaton, ‘Reporting atrocities’; Harris, ‘Broadcasting the massacres’.

voorstellingsvermogen te boven.⁶² Patrick Gordon Walker, die voor de BBC de Duitse uitzendingen verzorgde, schreef er pas een boekje over toen de emoties wat waren gezakt.⁶³

Voor de Nederlandse pers waren dergelijke beelden ook moeilijk aanvaardbaar uit al langer bestaande journalistiek-ethische overwegingen die geboden om de privacy van slachtoffers van ernstige misdaden, ongelukken en rampen te respecteren. Herkenbare afbeelding van dergelijke slachtoffers of gedetailleerde beelden van hun letsels was strijdig met die ethiek. Het Londense *Vrij Nederland* maakte eind april een uitzondering. In een speciaal nummer waren maar liefst elf fotopagina's gewijd aan de verschrikkingen van de oorlog. Zes daarvan bevatten close-ups van uitgehongerde mensen (waaronder baby's) die in de hongerwinter in Nederland waren gemaakt. Vijf pagina's toonden de stapels lijken en de levende geraamtes die in Bergen Belsen waren aangetroffen (afbeelding 4). 'Wij mogen onze lezers niets besparen', verklaarde het blad, dat altijd zeer terughoudend was geweest over de Jodenvervolging omdat de Joodse hoofdredacteur Marcus van Blankenstein niet kon geloven in 'systematische en opzettelijke uitroeiing der Joden'. Maar nu kon hij er niet meer omheen: 'Niemand heeft het recht op teergevoelige verdoezeling der werkelijkheid waar miljoenen zich dagelijks hebben blootgesteld aan dood en verminking



Afbeelding 4: Deel van de fotoreportage in *Vrij Nederland*, 28 april 1945. Delpher

om het Duitse beest dat dit alles aanrichtte in bedwang te krijgen.⁶⁴

In Nederlandse kranten werden die foto's niet afgedrukt, wel de teksten die duidelijk op de *Vrij Nederland*-reportage waren gebaseerd.⁶⁵ Het niet vertonen van herkenbare slachtoffers gold tevens voor filmbeelden. Pas in 1948 vertoonde de Stichting Landelijke Propagandacommissie van het Voormalig Verzet de film *De hel van Buchenwald* in de bioscopen. Foto's uit de concentratiekampen waren tot ver in de jaren vijftig niet of nauwelijks in de Nederlandse pers te zien en dat gold ook voor getuigenissen van de overlevenden. Na de bevrijding van kamp Westerbork op 15 april was geen ooggetuigenverslag te vinden, totdat *Trouw* in een van de eerste nummers na de bevrijding van Nederland een beschrijvend verslag publiceerde gebaseerd op 'een juffrouw'

62 Hannah Caven, 'Horror in our time. Images of the concentration camps in British media, 1945', *Historical Journal of Film, Radio and Television* 21.3 (2001) 205-253.

63 Patrick Gordon Walker, *The Lid Lifts. An account of the Author's Experiences during two visits to occupied Germany in the spring of 1945* (London 1945).

64 'De gruwelijke waarheid', *Vrij Nederland; Je Maintiendrai, onafhankelijk weekblad voor alle Nederlanders* (28 april 1945); Elisabeth van Blankenstein, *Dr. M. van Blankenstein. Een Nederlands dagbladdiplomaat* (Den Haag 1999) 273-285; Hagen, *Dubbel zondebok*, 447-450.

65 Bijvoorbeeld 'De gruwelijke waarheid', *Trouw* (22 mei 1945).



Afbeelding 5: Voorpagina *Het Vrije Volk*, 13 juni 1945. Delpher

die er 'vier jaar opgesloten was geweest'. Zij behoorde tot 'de 115.000 Joden die vanaf het begin van het nazi-bewind tot september vorig jaar in Westerbork hebben vertoefd en zijn afgevoerd naar het Oosten'.⁶⁶

Het wegvallen van de beperkende maatregelen, die de Duitse bezetter de pers had opgelegd, herstelde na 5 mei 1945 weliswaar de vrije nieuwsgaring, maar had geen vloedgolf aan verhalen over de gebeurtenissen in de concentratiekampen tot gevolg. De kranten volstonden over het algemeen met het weergegeven van dodenaantallen en beschrijvingen die in officiële rapporten waren vervat. Maar alleen het communistische dagblad *De Waarheid* citeerde uit het officiële rapport van de Sovjet-Russische staatscommissie over Auschwitz dat begin mei verscheen. Op pagina vier haalde *De Waarheid* de conclusie aan die dagblad

66 J.W. Br.(uins), 'Westerbork, een bezoek aan het beruchte kamp', *Trouw* (5 mei 1945).

Pravda daaraan verbonden had, zonder de Joodse identiteit van de meeste slachtoffers te noemen: 'Monsterachtige misdaden op grote schaal werden door de Duitsers bedreven'.⁶⁷

Omdat ze de *Pravda* als Sovjet-propaganda zagen, maakten de ooggetuigenverslagen van enkele Nederlandse artsen die kamp Auschwitz hadden overleefd meer indruk bij de niet-communistische kranten. Op zondagavond 27 mei mocht dr. Eduard Zeldenrust ('Jodendokter' genoemd) in groot detail via Radio Oranje vertellen over de 'onbeschrijflijke toestanden' die hij aantrof

toen hij in september 1944 in Auschwitz aankwam. Tussen 29 mei en 12 juni publiceerden de meeste Nederlandse dagbladen zijn waarneming dat 'men er werd geslacht als naamloos ongedierte.' Enkele dagen later publiceerden de kranten een soortgelijk verslag van dr. A. Wittenburg die concludeerde dat 'er misschien nog 1000 van de uit Nederland weggevoerde Joden in leven zijn'. Een enkele krant opende er haar editie mee, maar de overgrote meerderheid volstond met de belangrijkste feiten in een bescheiden opgemaakt nieuwsbericht.⁶⁸

Het enige verslag dat er in zijn ongewoonheid uitsprong, was door het sociaaldemocratische dagblad *Het Vrije Volk* opgetekend

67 'Moordcentrale Auschwitz', *De Waarheid* (9 mei 1945)
4. Vgl. 'De lijkovens van Auschwitz', *De Waarheid* (31 mei 1945).

68 'De massamoord op Nederlandse Joden', *Het Binnenhof* (11 juni 1945) voorpagina. Een woordelijk verslag van Zeldenrust verscheen pas anderhalve maand later in de pers: 'De waarheid over Auschwitz', *Slaet op den tyrommele* (13 juli 1945).

uit de mond van Hennie Drücker uit Rotterdam ('A25073 in haar arm getatoeëerd') die vijf maanden Auschwitz had overleefd (afbeelding 5). Het verslag was uitzonderlijk omdat het de opening van de krant was, maar ook omdat het vrijwel het enige verslag uit de periode direct na de bevrijding was dat een 'gewone' (zijnde: niet door autoriteit of functie relevante) en bij naam genoemde kampoverlevende aan het woord liet.⁶⁹ Meer representatief voor de manier waarop na de bevrijding over de kampen werd gerapporteerd, was een kort bericht van nauwelijks honderd woorden dat op pagina twee van het *Friesch Dagblad* van 5 juni 1945 verscheen. Na twee zeer uitvoerige beschouwingen over de positie van de boeren en de arbeidsvoorwaarden in de Friese landbouw, konden de lezers vernemen dat in een 'moordkamp' bij Lublin (bedoeld wordt: Majdanek) een 'half miljoen mensen vergast' waren en dat de SS-mannen die dat op hun geweten hadden beter 'van de aardbodem verdelgd kunnen worden omdat ze geen recht meer hebben op den naam van mensch'.

De belangstelling voor alle ellende die de Joden hadden meegemaakt was tijdens de oorlog, maar ook nog na de bevrijding, niet erg groot. Toen twee jaar later de kampcommandant van Auschwitz, Rudolf Höss, in Polen werd berecht en uiteindelijk ook ter dood werd veroordeeld, moest *Het Parool* vaststellen dat er vrijwel geen interesse voor het proces was: 'de Polen hebben in de oorlogsjaren zoveel verschrikkingen beleefd, dat zij die gruwelen moe zijn.'⁷⁰ Het was een oordeel dat ook voor veel niet-Joodse en Joodse Nederlanders kon gelden.

69 'Auschwitz, 't moordkamp', *Het Vrije Volk* (13 juni 1945).

70 'Rudolf Höss, commandant van kamp Auschwitz, vertrekt geen spier', *Het Parool* (19 maart 1947).

Conclusie en reflectie

De contemporaine berichtgeving in Nederlandse journalistieke media over de Jodenvervolging lijkt op het eerste gezicht te bevestigen dat Nederlanders tijdens en vlak na de oorlog weliswaar toegang hadden tot nieuws over de georganiseerde massamoord op de Joden – ook in de gelijkgeschakelde pers – maar daarop reageerden met een mengeling van onverschilligheid (bij de gelijkgeschakelde en nazipers) en ongeloof, onmacht en afschuw bij de antinazistische media. Dat latente gevoelens van antisemitisme daarbij soms een rol speelden, is denkbaar, maar er zijn duidelijk meer factoren in het spel. In dit artikel is naar voren gekomen dat de propagandastrategie van de geallieerden (inclusief de Sovjet-Unie na juni 1941) gebaseerd was op het ten koste van alles overwinnen van nazi-Duitsland. In dat grote doel paste het niet om bij het belichten van het leed dat het Duitse juk aan groepen berokkende een uitzondering te maken voor de Joden. De overweging daarbij was niet zozeer dat de Joden de moeite van het noemen niet waard waren, maar dat men aan geallieerde kant niet mee wilde gaan in de propaganda van nazi-Duitsland. Die propaganda was immers juist gebaseerd op de complottheorie dat de Joden de echte veroorzakers van de oorlog waren en een geheim doel hadden om het Duitse volk te vernietigen.

Na een eenmalig groot internationaal protest in december 1942 vervielen alle geallieerde media in een relatief stilzwijgen over de gruwelijke misdaden die de nazi's tegen de Joden begingen; de rest van de oorlog waren de Joden een van de vele vervolgte, mishandelde en vermoorde groepen. In de Sovjet-media was het gebruik van het woord 'Joden' in relatie tot de nazimisdaden zelfs voor journalisten verboden. In Engeland en de Verenigde Staten was het verzwijgen

van de bijzondere positie van Joden geen opgelegde censuur, maar een min of meer vrijwillige keuze van journalistieke media om zich te onderwerpen aan het eensgezinde doel van de geallieerden om de nazi's te verslaan en Europa te bevrijden. Later is dat door historici aangeduid als 'het begraven van de Holocaust door media'. In westerse media speelde de weerzin tegen 'gruwel-propaganda' en de journalistieke voorkeur voor afstandelijk-feitelijke berichtgeving ook een rol. De veronderstelling van de Britse en Amerikaanse regeringen en van de meeste journalisten was dat mensen zich zouden afkeren van verschrikkelijke details en juist meer antisemitische gevoelens zouden krijgen. Overheden vreesden hun geloofwaardigheid te verliezen en de journalistieke media koesterden ethische overwegingen die uitvergroten emoties zoveel mogelijk weghielden. Die houding werd slechts voor even opgeheven, toen bij de bevrijding van de concentratie- en vernietigingskampen de werkelijkheid veel erger bleek dan men had durven aannemen. Maar die emotionele aandrang verdween na de bevrijding snel weer in de dominante journalistieke routine om zich te beperken tot 'grote' zaken, zoals het vieren van de bevrijding, het verslaan van Japan, het herdenken van alle doden, de afrekening met oorlogsmisdadigers en collaborateurs en de heropbouw van alle verwoestingen.

Studies over berichtgeving in allerlei landen wijzen uit dat Nederlandse media geen uitzonderlijk of afwijkend patroon lieten zien. Overal in het Westen, maar ook in de Sovjet-Unie en in neutrale landen zoals Zweden, was dezelfde ontwikkeling van de media-aandacht voor Joden en hun vervolging te zien. Na de zomer van 1942 werd door betrouwbare rapportages weliswaar steeds duidelijker dat de moord op Joden kolossale en georganiseerde vormen aannam,

maar na de veroordelende verklaring van de geallieerden in december 1942 vlakke de publiciteit af. De aandacht flakkerde op bij de bevrijding van de concentratie- en vernietigingskampen, maar die aandacht werd vooral gericht op de berechting van de daders van wat in het vervolg 'misdaden tegen de menselijkheid' werd genoemd.⁷¹

Wat vanuit de huidige morele perceptie over de Jodenvervolging (waarmee dit artikel begon) tussen 1940 en 1945 vooral ontbreekt in de media-aandacht zijn emotie- en ervaringsverhalen, zeker van 'gewone' mensen. Maar die pasten niet in de algemeen geaccepteerde journalistieke routine om de private levenssfeer en de publieke sfeer strikt te scheiden. Dat was een norm die tussen 1930 en 1960 een fundament van de journalistieke cultuur zou blijven, ongeschokt door de disrupties in het mediaveld tijdens de oorlog. Emoties werden tot de private sfeer gerekend en moesten ook in die sfeer worden beleefd en verwerkt. Emotionele nieuwsverhalen van gewone burgers zouden pas een belangrijke rol gaan spelen na het ontstaan van de kritisch-autonome journalistiek in de jaren zestig en de daarmee verbonden emancipatie van de private emotie in met name audiovisuele media.⁷² Niet alleen krijgen individuele burgers sindsdien veel meer ruimte in journalistieke media-inhouden, met name ook hun emoties en ervaringen worden steeds nadrukkelijker gearticuleerd, bijvoorbeeld in human interest-portretten

71 Over de pers in neutrale landen zie bijvoorbeeld: Antero Holmila, *Reporting the Holocaust in the British, Swedish and Finnish Press, 1945-1950* (Houndmills 2011); Ester Pollack, 'As the Holocaust escalated, the Swedish press fell silent. Media and the normalisation of passivity and non-engagement in WWII Sweden', *Social Semiotics* 30.4 (2020) 449-465.

72 Huub Wijfjes, *De wetten van televisie en de emancipatie van de private emotie*, afscheidsrede Universiteit van Amsterdam 16 december 2022: <https://hdl.handle.net/11245.1/75edf64f-af05-4405-b15f-53a9cadfc259>

en de pars-pro-toto-verhalen waarin media de individuele ervaringen tot algemeen maatschappelijke trends gaan verklaren. Met andere woorden: de *framing* van het nieuws verschuift van een door feiten en opinies gestuurd autoriteitenperspectief naar een door emoties gestuurd mensenperspectief.⁷³ De Holocaust is wat dit betreft een sprekend voorbeeld van 'mediatisering' van de werkelijkheid.

Over de auteur

Huub Wijfjes is emeritus-hoogleraar in de Geschiedenis van Radio en Televisie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij was tot en met 2022 ook als hoofddocent en mediahistoricus verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Tussen 2019 en 2021 redigeerde en publiceerde hij een boekentriologie over de cultuurgeschiedenis van de Krant, de Radio en de Televisie (Boom Uitgevers).
E-mail: h.b.m.wijfjes@rug.nl

73 Voor de internationale ontwikkeling van de journalistiek zie Stephen Jukes, *Journalism and Emotion* (London 2020); Karen Wahl-Jorgensen, *Emotions, Media, and Politics* (Cambridge 2019); Kees Brants, 'Van medialogica naar publiekslogica? Verschuivende verhoudingen tussen journalistiek, politiek en publiek', in: Jo Bardoel en Huub Wijfjes eds., *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2019) 237-253.